

KULTURÁLIS MAGATARTÁS- ÉS ÉRTÉKVÁLTOZÁSOK

TIBORI TIMEA

Történelmünk során talán még soha nem jelent meg annyiféle híradás, értekezés, cikk és tanulmány a világsajtóban a magyar politika és gazdaság alakulásáról, mint az elmúlt évtizedben. A tanulmányok részletesen taglalják a központi irányítási rendszerből a parlamentáris demokráciára és a piacgazdaságra való áttérés nehézségeit, és mindazokat a korlátokat és kihívásokat, amelyekkel az ország vezetőinek és lakosságának szembe kell nézniük.

Elenyészően kevés helyen hallottunk és hallunk azonban arról, mit jelent ez a gyökeres fordulat a társadalom különböző rétegeiben élő állampolgárok számára, mit jelent az egyénnek az újonnan kapott szabadság; milyen formában, milyen szinteken és mélységben hatnak a politikai és gazdasági változások a társadalom legkisebb közösségei, a családok életére. Személyes tapasztalatok sokasága áll rendelkezésünkre. Mindenki tud példát mondani arra, hogyan lett X. élete nehezebb, és milyen jól ki tudta használni Y. a változások okozta zűrzavart (nevezhetjük lehetőségnek is); hogyan lett sikeres, legalábbis anyagiakban.

Túlságosan rövid idő telt még el 1989 óta ahhoz, hogy biztonsággal mérni lehessen a változások társadalomra gyakorolt hatását, hogy egzakt módon kimutatható legyen, vajon a külső (objektív) tényezők voltak-e az erősebbek, vagy az új politikai mentalitás? Változott-e az emberek értékrendje, és ha igen, milyen mértékben követi ez a változás a társadalom hivatalos értékrendjének módosulásait?

A magyarországi gazdasági háttér elemzése nem tartozik eme írás célkitűzései közé. Hasznos lehet azonban felidéznünk azt a közgazdasági értekezést, amely világosan megkülönbözteti a magyarországi társadalmi és gazdasági változásokat a térség többi országának átalakulásától. Kornai János professzor a következő különbségeket emeli ki:

„A magyar gazdaság útja a központosított tervgazdaságtól a piacgazdaságig több olyan jellegzetességet mutat, amelyek – az alapvető hasonlóságok mellett – megkülönböztetik a többi posztoszocialista országtól. A négy jellegzetesség egyike-

másika külön-külön megtalálható a régió más országaiban is, pontosabban néhány más ország meghatározott korszakaiban. A magyar fejlődési út sajátossága e négy jellegzetesség tartós együttes jelenléte.

1. A magyar gazdaságpolitika prioritásában nagy súlyt kapott a lakosság anyagi jólétének emelése, majd a növekvő gazdasági nehézségek közepette, a termelés stagnálásának és visszaesésének időszakában az életszínvonal-romlás fékezése. Korábban »gulyáskommunizmusnak« keresztteltek el a magyarországi állapotokat. A politikai rendszerváltás után sok éven át olyan politika érvényesült, amely ebben a tekintetben a korábbi folytatása volt, és amely joggal nevezhető »gulyás-posztkommunizmusnak«.

2. Magyarországon évtizedek alatt az egész lakosságot átfogó paternalista jóléti állam épült ki. A törvénybe iktatott jogosultságok köre és a szociális kiadások részaránya a GDP-ben vetekszik a legfejlettebb skandináv országokéval, holott az egy főre jutó termelés csupán egyhatoda-egynolcada az ottaninak. Noha hasonló tendencia bontakozott ki annak idején valamennyi kelet-európai országban, Magyarország ment a legmesszebbre, ebben a tekintetben egyedülálló az egész régióban.

3. Magyarországon több évtizedre nyúlik el az átalakulás folyamata. A legelső lépéseket még az 1960-as években tették. Noha kiemelkedő néhány határállomás, a folyamat egészét a fokozatosság jellemzi [...]. Azok szemében, akik megkülönböztetik a »sokterápia«, a »big band« stratégiáját a »gradualista« stratégiától, Magyarország képviseli az utóbbi egyik szélsőséges és sok tekintetben speciális esetét: a »gradualizmust, magyar módra«.

4. Magyarországot évtizedeken át viszonylagos politikai nyugalom jellemezte [...]. Évtizedek óta ritka volt a sztrájk vagy az utcai tüntetés. Még ha a gazdasági nehézségek súlyosbodtak is, az egymást követő kormányok inkább a »keresztülevickélést« (muddle through) folytatták, mintsem hogy nagy ellenállást kiváltó, politikai destabilizálódás kockázatával járó lépésekre szánták volna el magukat.”¹

Kornai János e négy jellegzetesség együttesét a magyar átalakulás *differentia specificájának* nevezi.

A szociológia és a pszichológia elsősorban az egyén oldaláról vizsgálja a társadalmi változásokat. Ebben a megközelítésben a magyarországi problémák (a nemzeti sajátosságok mellett) sok tekintetben hasonlítanak korunk általános, minden fejlett társadalomban jelen lévő problémáihoz. Itt tehát, ha megoldásokat keresünk, egyszerre vetjük fel a magyar és az egyetemes emberi kérdéseket.

Tudjuk például, hogy a fejlett országokban a XIX. század végén, a XX. század elején az ipari fellendüléssel szinte egy időben, annak mintegy szomorú velejé-

1 Kornai János (1995): Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. Első rész. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz. 1097–1117. p. Idézet 1097–1098. p.

rójaként rohamosan megnőtt az öngyilkosságok száma.² Ez a tény azonban arra nem ad magyarázatot, hogy a különböző országokban miért különbözik lényegesen az öngyilkosságot elkövetők aránya. Miért van az, hogy Nagy-Britanniában négyszer annyian követnek el öngyilkosságot, mint Spanyolországban, s hogy háromszor annyi magyar vet véget önkezűleg az életének, mint brit, az első helyek egyikét megszerezve így ezen a szomorú listán.

A magas öngyilkossági ráta egyik okát Magyarországon talán a más országoknál még kevesebb egyéni kapaszkodót nyújtó szociális háttérben kereshetjük.³ Hankiss⁴ úgy tartja, hogy az ország hírhedten magas öngyilkossági és alkoholizmus-rátái is elemezhetők a társadalom ön-demobilizációs (ön-megbénító) stratégiájának jelzőszámaiként. Míg a század első felében a válságévek kilengéseitől eltekintve (gazdasági válság, világháborúk) a ráták nagyjából állandóak voltak, az ötvenes évek közepétől az arányok folyamatosan növekedtek, egészen a nyolcvanas évekig. Vannak, akik az életszínvonal emelkedésével magyarázzák e jelenséget, mások a stressz-tényező fontosságát hangsúlyozzák, utalva a túlmunkára, az aspiráció és a lehetőségek közötti szakadékra, illetve a hagyományos környezetből való kiszakadásra. Hankiss azt a feltevést is megkockáztatja, hogy „a társadalom azok elől a feszültségek elől menekült ezekbe a patológikus stratégiákba, amelyeket az uralkodó elit politikája hozott létre az ötvenes, hatvanas és hetvenes években”.⁵

Egyetemes, de egyben reálisan jelen lévő magyar probléma az emberi szabadság és a szorongás kérdése is.

Az embereknek ősidők óta természetes igényük van a szabadságra. A szabadságnak belső és külső feltételei vannak. Az egyénnek rendelkeznie kell azzal a képességgel és akarattal, hogy tudjon és akarjon szabadon cselekedni, másfelől rendelkeznie kell azokkal a lehetőségekkel és jogokkal, amelyek megengedik, illetve garantálják, hogy szabadon cselekedjék. A szabadság külső feltételei a mai Magyarországon elvileg mindenkinek a rendelkezésére állnak. Az persze más kérdés, hogy ki milyen mértékben és mire használja ezt az újonnan szerzett jogot.

1989 előtt a szabadságnak csupán egy meglehetősen „ironikus” formája létezett Közép- és Kelet-Európában. Az embereket önkényuralmi-bürokratikus rendszerek béklyózták meg. Nem gyakorolhatták teljes körűen polgárjogaikat, és tulajdonképpen védtelenek voltak a pártállammal szemben. Ám volt a szabadságnak egy olyan formája, amelyet sajnos magától értetődőbben birtokol-

2 Giddens, Anthony (1995): *Szociológia*. Budapest, Osiris.

3 Durkheim, Emile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi.

4 Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 27–73., 29. p.

5 I. m. 54. p.

hattak, mint nyugat-európai társaik. Megvolt az a szabadságuk, hogy kívül maradjanak azon a világon, amelyben éltek, más szóval: hogy ne azonosuljanak azzal a világgal, amely körülvette őket, hanem mintegy kívülről szemléljék azt. Hankiss Elemér⁶ tanulmányában ezt a kényszerű kívülállást, ezt a kényszerű, ironikus távolságtartást és kényszerű függetlenséget felbecsülhetetlen értékűnek tartja, mert folyamatosan arra készítette az embereket, hogy alternatívákban gondolkodjanak. Az alternatívák keresését pedig Hankiss nemcsak a lelki és erkölcsi, hanem a társadalmi és politikai túlélés egyik előfeltételének tartja. Ha egy társadalom elveszti azt a képességét, hogy alternatívákról és alternatívákban gondolkodjék, elmulaszthatja az alkalmat, amikor megnyílnak előtte a választási lehetőségei. A szabadságnak persze léteztek és ma is léteznek más formái is. Ilyen a befelé fordulás, a társadalom és a nagyobb közösségek helyett a családra, a magánéletre való kizárólagos koncentráció, s ez az egyik olyan attitűd, amelyről a kilencvenes években igencsak differenciáltan vélekedtek az emberek.

A „társadalmon kívüliség” azonban nemcsak az önként választott szabadság felemelő érzését adhatja, ugyanakkor magányossá és szorongóvá is teheti (teszi) az embereket. A szorongás persze nem kizárólag magyar jelenség. Különböző formában és mértékben a nyugati országokban éppen úgy fellelhető, mint a keletiekben. A modern társadalmakban ráadásul – mint arra az emberi magatartástudomány legújabb felismerései rávilágítanak – a szorongás, illetve szorongáskeltés új formái és lehetőségei alakultak ki, amelyek nemcsak az industrializációval járó szükségszerű életmódváltozás következményeként értékelhetők, hanem amelyek az (önként)uralom hatékony eszközeivé is váltak (válhattak). A kapcsolataitól, értékeitől, életcéljától, önértékelésétől megfosztott magányos ember tettség szerint felhasználható a szükséges funkcióra, lecserélhető és manipulálható. Fel kell ismernünk, hogy a technikai fejlődés a szorongáskeltés olyan formáihoz teremtette meg a lehetőségeket, amelyek ellen a korábbi történelmi korszakokban természetes védekezést nyújtott az ember és környezetének szerves egysége. A XX. század történelme és mindennapjai tragikusan bizonyítják ezt a tételt.

A szorongáskeltés az (önként)uralom legfontosabb eszköze, de nem csupán a diktatórikus társadalmakban, hanem a családi, iskolai, munkahelyi, mozgalmi diktátoroknak is fegyvere.⁷ Mivel a szorongáskeltés pénzben, haszonban, hatalomban kifejezhető, eredményes stratégia, óriási erők állnak a szolgálatában. Mindazok a manipulációs technikák, amelyek a családot, a közösséget, az emberi kapcsolatokat bomlasztják, ezek értékeit kicsinyítik vagy éppen tagadják, a hétköznapi önkénynek kiszolgáltatott, szorongáskeltéssel terelt tömegek kiformalói, még akkor is, ha céljaik ezzel éppen ellenkezőek.⁸

6 Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 27–73., 71. p.

7 Kopp Mária (1991): A szorongásról. *Lege Artis Medicinae*, 4. sz. 216–225. p.

8 Kopp Mária–Skrabski Ádám (1995): *A magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken, 172. p.

Van azonban a társadalom életének egy olyan része, amely segíthet az eligazodásban: a kultúra, amely átszövi minden cselekedetünket, befolyásolja döntéseinket, értékválasztásainkat és viselkedésünket. Amennyiben visszanyúlunk korábbi vizsgálatokhoz,⁹ még nagyobb a magyarázó ereje (a weberi fogalmat idézve: a „lenyomata”) a tömegkultúrának sugallta világnak. Az elérni vágyott szabadság, jólét, felhőtlen boldogság, családi biztonság és a valóság között szakadatlan nő a távolság.

Az, hogy az emberek *mennyire* értékelik helyüket a társadalomban, milyen a pozíciójuk az élet különböző területein, például hol állnak a legsikeresebb és a legkevésbé sikeres emberek közötti létrán, összefüggésben van a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükkel. Ez az összefüggés az értékek szűrő szerepe miatt az értékrendi és tevékenységtípusonkénti csoportokban (fürtökben) különböző erősségű lehet, és az élet más-más területeire irányulhat.

Ezek a strukturális kapcsolódások négy szignifikáns összefüggést mutatnak a kanonikus korreláció módszerével:

- Az első, legerősebb kapcsolódásba az idősebb, kisebb jövedelmű emberek tartoznak, akik becsületesnek érzik magukat, életszínvonaluk a múltban sem volt rossz, de akik úgy érzik, hogy a jövőben sokkal rosszabb lesz.

- A második kanonikus struktúrába az idősebb, iskolázottabb, magasabb jövedelműek tartoznak, akik előrehelyezik magukat életszínvonalban, műveltségben, hatalomban, de jövőbeli pozíciójukat nagyon rossznak ítélik.

- A harmadikban az iskolai végzettség és a jövedelem furcsa, ellentétes irányú kapcsolódását figyelhetjük meg. Ide azok a magas iskolázottságú, de alacsony jövedelmű férfiak sorolták magukat, akik lehetőségeikhez képest alacsony hasznosság tudattal és jelenlegi életszínvonallal rendelkeznek.

- A negyedik kanonikus faktorba a magasabb iskolai végzettségű nők tartoznak, akik ugyan becsületesek, jelenlegi életszínvonal, műveltség terén magasabbra helyezik magukat, viszont boldogtalanabbak és a hasznosságérzetük is kisebb.

A kulturális javak fogyasztásával az önértékelés és a társadalmi réteg-meghatározottság különbözőségét igyekeznek kiegyenlíteni az emberek.

A kulturális fogyasztás változásai

Életünk, társadalmunk, gazdaságunk gyors változásaira különféleképpen reagálunk, de az tagadhatatlan, hogy többségünk újra és újra keresi a magyarázatot. Hozzátehetném, olyan pozitív vagy negatív érveket gyűjtünk, amelyek hosszabb-rövidebb ideig segítenek bennünket az életben jobban, eredményesebben eligazodni. A kételyek azonban bennünk élnek, nyugtalanítanak tudásunk,

9 Füstös László–Tibori Timea (1995): *Önértékelés és társadalmi helyzet strukturális kapcsolódásai értéktípusonként*. MTA SZKI, Módszertani Füzetek.

praxisunk részlegességei, s mindez befolyásolja magatartásunkat, választásainkat, és tetten érhető (kulturális) fogyasztási szokásainkban is. A gyors és szövevényes változásfolyamatok közül érdeklődésem fókuszában most döntően a kulturális magatartásformák átalakulása áll.

Mi jellemzi a magyar társadalom kulturális állapotát, művelődési, szabadidős szokásait? Művelt, kulturált nép-e a magyar, avagy nem? A közgondolkodásban (esetenként a tudományos elemzésekben is) gyakran tetten érhetőek e vonatkozásban sommás ítéletek, előítéletek, önminősítések. Az optimista állásponton lévők sokszor euforikus hévvel a Nobel-díjasokra, világhírű művészekre és sportolókra hivatkozva bizonygatják igazukat, a pesszimisták pedig arra alapozzák negatív érveiket, hogy Magyarország már az 1920-as évektől a perifériára szorult, emiatt is jelentős a lemaradásunk, amely kitüntetetten az intoleranciában és az apolitikusságban nyilvánul meg.

De – mintegy a vészharangokat megkondítva – az argumentumok között fellelhető a balkanizálódás, a fél-analfabetizmus, a korrupció, az önbecsülés hiánya stb. Ebből adódóan aztán a közgondolkodásban gyakran olyan leegyszerűsítő és dichotomikus véleményekkel találkozunk, amelyek például a Nobel-díjasok világteljesítményével az anafalbétákat állítják szembe, vagy a modern kultúrával az idejétmúltat, ásatagot, a civilizált társadalommal a civilizálatlant.

E jelenség mögött – felfogásunk szerint – részben az a bizonytalanság áll, amely sokakat jellemez, ha a kultúra tartalmával, befogadásával („fogyasztásával”) kapcsolatban kérdezzük őket; részben pedig az a sürgető és egyre gyorsuló élettempó, amelyet csak részlegesen tudnak a maguk javára fordítani. A személyiséget romboló félelem, hogy valamiről lemarad, valamiből kimarad, nyomot hagy viselkedésén, „értéktérképén”, kulturális magatartásán. Ha a több száz kultúrafogalom közül Giddensére gondolunk – „A kultúra az emberi, társadalmi együttélés egyik legsajátosabb jellemzője”¹⁰ –, egyszersmind az életmódra utalunk, arra, ahogyan mindennapi életünket az értékek, normák, attitűdök meghatározzák. De ha visszanyúlunk a szociálintropológus Bronisław Malinowski ma már klasszikus munkáihoz, vagy Claude Lévi-Strauss kulturális antropológiai művéhez,¹¹ ezekben is a különböző kultúra-értelmezések és kulturális viselkedésmódok jelennek meg. Tanúi voltunk olyan szembeállításoknak és általánosításoknak, ahol elit- és tömegkultúráról, McWorld-kultúráról mint a globális kultúra egyik populáris (amerikanizált) változatáról, a média – különösen a televízió – fogyasztásáról mint szenvedélybetegségről esett szó. A változásfolyamatokat magyarázók gyakran a szocializációs folyamatokban, a nevelésben, oktatásban, az iskolarendszerekben keresik az ellentmondások gyökerét. A kultúraközvetítés diszfunkcionális voltát is lehet például Pierre Bourdieu véleményé-

10 Giddens, Anthony (1997): *Szociológia*. Budapest, Osiris, 321. p.

11 Malinowski, Bronisław (1972): *Baloma. Válogatott írások*. Budapest, Gondolat; Lévi-Strauss, Claude (1979): *Szomorú trópusok*. 2. kiad. Budapest, Európa.

vel alátámasztani, aki arra a következtetésre jutott, hogy az iskola a társadalmi mobilitás elősegítése helyett a régi struktúra újratermelését erősíti. Az iskolának ez a „rejtett funkciója” reprodukálja a korábbi társadalmi hierarchiát, amely egyben rejtett diszkriminációt (is) okozhat. Ha az előbbi gondolatot összefüggésbe hozzuk Bourdieu azon megállapításával, hogy a különféle tőkék konvertálhatók, könnyen belátható: a kulturális tőke mint pénztőke átörököltető, s ebben épp az iskolarendszer a közvetítő. Továbbhaladva ezen az úton, a kultúrák közvetítés és befogadás, illetve a befogadói magatartás átalakulásához jutunk.

Ha csak az elmúlt tíz év kulturális változásfolyamatait vizsgáljuk, a fentiekén túl még két fontos tényezőt kell figyelembe vennünk. Az egyik a kultúrpolitikában történt átalakulás, melynek lényege a centralizált állami irányítással szemben a pluralitás – ami ugyanakkor még nem jelenti a zavartalan működést is. A másik elem az új típusú iskolarendszer kidolgozása (ide sorolom a Nemzeti alaptanterv elkészítését és bevezetését, a felsőfokú oktatási rendszer kiszélesítését, az élet-hosszig tartó tanulás lehetőségét stb.). A programokban hangsúlyossá vált a természettudományos megalapozottság, a világnézeti, eszmei, vallási pluralizmus. A Nemzeti alaptantervben két vezérgondolat jelenik meg:

- a közgazdasági és jogi, a pénzügyi, vállalkozói, menedzseri ismeretek és képességek fejlesztéséé; valamint
- a kommunikációs (azaz informatikai, számítástechnikai), illetve idegen-nyelv-tudásáé.

Kutatásaink azt jelzik, hogy Magyarországra is jellemző a kultúra mediatiszációja és digitalizációja, kialakult a mediokrácia, a tudatipar és az információs monopólium, valamint az EMC (entertainment + media + communication). A kulturális életben tehát többféle szempont és akarat érvényesül, hatása, erőssége gyorsan változó, ellentmondásos.

Ezek az – általam meghatározónak vélt – elemek azok, amelyek álláspontomat befolyásolják, amikor a kulturális fogyasztásról és magatartásmódokról mondom el észrevételeimet empirikus felvételek eredményeinek¹² összehasonlítása alapján. A különböző művészeti kifejezésmódok, alkotások közül hosszas megfontolás után a zenét (teljes mű és átiratai, valamint jellemző részletek közismert zenei alkotásokból), az irodalmat (novellák, illetve drámai alkotás), képzőművészetet (tárlatlátogatás az avantgárd festészeti és plakátművészetében) választottuk, mert a nemzetközi és a hazai tapasztalatok azt erősítették bennünk, hogy ezeken a területeken viszonylag pontosabban tudják a befogadók verbalizálni élményeiket, érzéseiket. Életkor szempontjából pedig olyan középfokú iskolába járó fiatalok csoportjait kerestük föl, akiknek a véleménye még nem kiforrott, de

12 KSH időmérés-felvételei 1976–2000; TÁRKI: Háztartási panel 1996–1998; Magyarország kulturális állapota. MTA SZKI 1996; 1998; HVG Szabadidő. Melléklet. 2000. dec.

már kellő ismerettel és tapasztalattal rendelkeznek ahhoz, hogy differenciált válaszokat, vélemény(kísérlet)eket fogalmazzanak meg. A kutatás több intézményben, művészeti áganként minimum háromszori találkozást jelentett, melyhez többféle módszertani kísérletet kapcsolunk. Minden egyes egység egyszerre pilot study jellegű volt, és az egyes alkotásokat mint projektív tesztet alkalmaztuk kutatási kérdéseink megválaszolására.

A különböző módszerekkel (időmérleg, listás, attitűd stb.) végzett kis- és nagymintás felvételek – noha részleteikben, és ezáltal eredményeikben jelentősen eltérnek egymástól – egy dologban megegyeznek: a szabadidő eltöltését, a kulturális fogyasztást két csoportra bontják. Az egyikbe a ma már több mint 90 százalékos gyakoriságú tévézés tartozik, a másikba az összes többi tevékenység.¹³ Az előfizetők száma meghaladja a 2,5 milliót, a 100 lakosra jutó készülékek száma 105. Az időráfordítás a 15–74 éves férfiaknál átlagosan 2 óra 40 perc, a nőknél 2 óra 25 perc naponta. 1990–99 között az egyes csatornák műsorstruktúrája gyökeresen átalakult, és nem csupán a közszolgálati, illetve a kereskedelmi jellegnek megfelelően változott, hanem a műsoridő és -típus valamennyi csatornánál több mint kétharmad részben a szórakoztatás irányába tolódott el.

Közszolgálati televízió (A műsортípusok nézettsége percekben)

Műsортípus	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Tájékoztató	1054	3198	3551	4547	4007	4222	5660	6680	6651	6307
Oktató	295	266	261	269	827	828	867	974	1089	777
Kulturális	645	591	674	685	885	1054	2190	2008	2930	3325
Szórakoztató	3632	4221	4455	637	3490	3971	6309	7767	8898	8819
Vallási, egyéb	874	982	769	1004	2036	922	1376	1212	1161	1180
Reklám	238	306	354	284	314	318	372	474	428	561
Összesen	7848	9564	10064	11426	11559	11315	16774	19115	21157	20969

Forrás: Antalóczy Timea: *A szappanoperák hatásvizsgálata*. MTA Szociológiai Intézet, 1996–1999. Kézirat.

A sokat szidott sorozatok uralják a műsoridőt, amit a mi vizsgálataink is igazolnak. Antalóczy Timea: *Sorozatok – Szappanoperák – Értékek*¹⁴ című kutatásának felvételekor (2000. április) öt magyar tévécsatornán 51-féle sorozatot sugároztak. A szerző megkérdezte a kísérleti személyektől, véleményük szerint a különböző szappanoperák főbb szereplőinek életét milyen mértékben irányítják, mennyire fontosak számukra a Rokeach-teszt cél- és eszközértékei. (A Rokeach-féle értékeszt az alapvető emberi értékekre és értékválasztásokra vonatkozik.)

13 Falussy Béla (1993): *Társadalmi idő – Szabadidő*. Budapest, KSH.

14 Antalóczy Timea (2000): *Sorozatok–Szappanoperák–Értékek*. PhD-értekezés. Budapest. Kézirat.

„A célértékek közül az anyagi jólét, a szabadság, az érdekes, változatos élet, a társadalmi megbecsülés az amerikai sorozatokra jellemző leginkább, beigazolva azt a hipotézisünket, miszerint az amerikai filmek elsősorban a hedonisztikus értékeket preferálják, a többi vizsgált sorozatokhoz viszonyítva is. A dél-amerikai és mexikói filmek a szerelmet tartják a legfontosabb értéknek, minden másnak ennek rendelnek alá [...]. Az amerikai és a többi sorozat között tudunk jellegzetes különbségeket felmutatni. A legjobban preferált tulajdonság a törekvő, önálló, hatékony és az alkotó szellemű. Ezzel szemben a dél-amerikai és mexikói sorozatok a hagyományos közösségi tulajdonságokat preferálják, mint például engedelmes, szeretettel teljes, udvarias.”¹⁵

Ha a szórakoztató és az információs funkció szempontjából nézzük meg a nemzetközi adatokat, az arány például Nagy-Britannia és Európa között 60:40, az USA és Európa között 70:30. Az Eurodata 2000 áprilisában közzétett nemzetközi összehasonlítása szerint a magyarok 5 perc híján 4 órás napi tévénézési fejadagja mindössze 4 perccel marad el a világelső USA átlagától. A doboz előtt töltött idő ráadásul egyre nő, ami a programok számának növekedésével magyarázható, ez viszont nem jelent valódi választékot a kínálatban.

Noha vannak arra utaló jelek, hogy akadnak olyan fiatalok, akik kezdenek megcsömörölni a tévénézéstől, többségük mégis jelentős időt fordít erre szabadidejéből. Az Ifjúsági- és Sportminisztérium és a Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat megbízásából a TÁRKI által végzett felvétel¹⁶ szerint a 10–17 éves korosztálynak csak egy kisebb része (12 százaléka) olyan tévéfüggő, aki 3 óránál többet ül a készülék előtt. A vizsgálatokból az is kiderül, hogy a fiatalok a tévé miatt nem mondanak le más szabadidős tevékenységekről. A TÁRKI eredményei azt mutatják, hogy egyharmaduk naponta levegőzik, közel egynegyedük naponta felugrik a barátjához, vagy éppen fogad valakit. A csábítás hatására azonban sokan akkor is a képernyő előtt ülnek, sőt a tizenévesek negyede még a leckéjét is a tévé előtt írja. A 14 évesek 91 százaléka tévézik naponta átlagosan 121 percet, hétvégén még 15 perccel többet, a 17 éveseknek viszont már csak 61 százaléka napi tévéfogyasztó.

A médiahasználatot felmérő GfK Hungary Kft. adatai szerint a 18–20 éves felnőtt fiatalok a reklámot is jóval előbb „otthagyják”, mint mások. Ebből azonban nem következik, hogy a mai fiatalok csak az ún. minőségi szórakozásra volnának vevők. A tizenévesek döntően az akciófilmeket, az idősebbek inkább a szex- és a horrorfilmeket kedvelik. Azokban a családokban, ahol a szülők tördölködnek vele, mit néznek nap mint nap a gyerekeik, az előbb felsorolt műfajok gyakorisága 20–25 százalékkal alacsonyabb azokhoz a családokhoz képest, ahol a gyermekek magukra hagyva, ellenőrizetlenül tévéznek.

15 I. m.

16 Falussy Béla (1997): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok*. Budapest, KSH NKI. Központi Statisztikai Hivatal Népeségkutató Intézet Jelentései, 1997. 3.

A KSH adatai szerint a közszolgálati műsoridő televíziós műfajok közötti megoszlása ingadozó, ám döntően a szórakoztatást szolgálja. A tájékoztató műsorok száma – 1997 kivételével – folyamatosan csökken.

A rádiózás viszont, noha némileg visszaszorult, döntően a tájékoztatást, az ismeretterjesztést szolgálja, de sokszor csak „háttérként” hallgatják, más foglalatosságok mellett.

A tévénézésen kívül fennmaradó időben történik minden más szabadidős tevékenység: a kulturális intézmények látogatása, a művelődés, a hobbi, a rekreáció, a sportolás stb. Az MTA Szociológiai Intézet 3000 fős reprezentatív vizsgálatának adatai 1996-ban azt mutatták,¹⁷ hogy a válaszadók öt csoportba sorolhatók:

- passzív 43%
- otthon ülő, olvasó 15%
- fiatalos 24%
- kultúra-orientált 15%
- értelmetlen 3%

Ez a felosztás utal a magatartásformákra is, amelyekről akkor tudunk érdemben szólni, ha megvizsgáljuk, hogy a válaszadók milyen kulturális intézményekbe járnak, milyen gyakorisággal, és valójában mit csinálnak. „Körülhatárolható egy otthon ülő, illetve egy eljáró kultúrafogyasztói csoport, egy olvasó–nem olvasó szembenállás, egy alkalmi–rendszeres fogyasztói csoport a szokások alapján.”¹⁸ Vizsgálatunkban (1996) magas választási arány jellemezte az olvasást, ezzel összefüggésben döntően a könyvesboltokban való keresgélést, nézelődést. Kisebb mértékben, de még mindig elég szép számban használják a könyvtárakat.

Az olvasási kedv más vizsgálatokban közel sem olyan intenzív, mint nálunk; ebben minden bizonnyal szerepet játszik az is, hogy több munkahelyi és iskolai könyvtárat megszüntettek. A közművelődési könyvtárak látogatóinak száma a KSH adatait nézve 1,5 millió, a kölcsönzések száma meghaladja 29 milliót. A könyvkiadás 1989–94-ig választékában bővült, de példányszámában csökkent, 1994-től a folyamatos, mérsékelt apadás jellemzi a területet. Az olvasás („könyvhasználat”) jobbára a könyvesbolti, pavilonbeli nézelődésből áll, a tényleges szellemi és anyagi befektetés egyre kisebb. A műfajokat nézve: a könyvtermés közel egyharmada az ismeretterjesztő irodalom, ezt a tankönyvek követik és a szép-irodalom, ám ez utóbbi kétharmada lektúr típusú. Eltérések természetesen – a különböző felvételek mintanagyságától, kérdezésmódjától függően – adódnak a válaszokban, de lényegében valamennyi felvétel azt a tendenciát mutatja, hogy nőtt a kiadott művek sokfélesége, de csökkent a példányszám, tartalmi szempontból pedig zömében populáris, tömegkulturális alkotásról van szó. A korábban

17 Vitányi Iván (1997): *A magyar társadalom kulturális állapota*. Budapest, Maecenas, 62. p.

18 Hidy Péter (1998): *A kulturális magatartásformák átalakulása*. Budapest. Kézirat.

említett adatbázisok, valamint Nagy Attila olvasásszociológiai felvételei¹⁹ hasonló eredményeket mutatnak. A sajtótermékek olvasása is fokozatosan csökken.

A szabadidős tevékenységek szerkezete, a foglalatosságok gyakorisága, egyttjárása összefügg azzal, hogy ki, hol, milyen kulturális intézményt látogat, mit részesít előnyben, mitől tartózkodik. Füstös László sokváltozós matematikai elemzései²⁰ nyomán a fűrt (klaszter)-elemzések azt mutatják, hogy az öt csoport itt is jól elkülönül egymástól.

Az *elsőbe* tartoznak azok az otthon ülők – korábban passzívnak nevezettek –, akik a könyvesbolt kivételével semmilyen kulturális intézménybe nem járnak.

A *másodikban* olyan embereket találunk, akik alkalmanként elmennek moziba, esetleg társaságba, néha betérnek a könyvesboltba is, de saját bevallásuk szerint elégedettek az életükkel. Többféle jövedelemkiegészítő, illetve hobbitevékenységük van, mindennapjaik eléggé dinamikusak, ezért nem hiányolják a klasszikus művelődést, szórakozást nyújtó intézmények szolgáltatásait.

A *harmadik* csoport aktivitásának gyakorisága meghaladja az előző kettőét (de még ez is egy-két említést jelent évente!), öt-hat kulturális intézményt neveznek meg.

A *negyedik* csoportot alkotók egyéb tevékenységeikkel összhangban eljárnak színházba, moziba, múzeumba, művelődési házba, gyakran nézelődnek a könyvek között, szabadidejüket dinamikusán, változatosan töltik.

Az *ötödik* csoportban olyanokat találunk, akik elsősorban színházba, múzeumba, hangversenyre járnak, a hagyományos kultúráközvetítő intézményekben érdeklődésüknek megfelelő programok között válogatnak, gyakran kimozdulnak otthonról.

A tevékenységeket és az intézményeket faktorelemzéssel vizsgálva évek óta tapasztaljuk, hogy az elkülönülés az egyik póluson a színházat, mozit, hangversenyt, könyvtárat, könyvesboltot gyűjti egy csoportba; a másikon a diszkót, könyvnyűzenét, mozit. Az átjárást – vizsgálataink szerint – a művelődési ház biztosítja.

Különböző eredményre jutunk, ha a mi 1996-os felvételünket,²¹ illetve a KSH adatait elemezzük. A *Magyarország kulturális állapota* című vizsgálat a felvétel évében azt mutatta, hogy akik a kulturális intézményekben meglelik a maguk szórakozását, a kultúra letéteményeseként említik a színházat. A KSH az évtized elején közel 5 millió színházlátogatóról tesz említést, 1996-ban, tehát a mi mérésünkkel egy időben 3,9 millióról, és ez a szám a 10 évet összehasonlítva a legkevesebb volt. Tavalý (1999) 4–4,1 millió látogatót regisztráltak.

19 Nagy Attila: Olvasási szokások változása a felnőtt lakosság körében. In Hidy (1998) i. m.

20 Füstös László (1998): *Adatelemzés a „Magyarország kulturális állapota” c. vizsgálatban*. Budapest, MTA SZKI. Kézirat.

21 Vitányi Iván (1997): *A magyar társadalom kulturális állapota*. Budapest, Maecenas.

A színházak főbb adatai				
Év	Színházak száma	Előadások	Látogatók (millió)	1 000 lakosra jutó látogatások
1990	43	11 534	4991	482
1993	48	12 037	4418	429
1995	46	11 520	4068	398
1997	47	12 090	4075	401
1999	48	12 806	4013	399

Forrás: Füstös László–Szabados Timea (szerk.): *Magyarország kulturális állapota. Az országos reprezentatív vizsgálat kiegészítő mérései*. Budapest, 2000, MTA Szociológiai Intézet. Kézirat.

A csökkenés leginkább Budapesten jellemző, vidéken közel kétharmada az évtized elejinek. Ezeknek az adatoknak az ismeretében saját eredményeinket úgy is felfoghatjuk, hogy a színházlátogatás sokkal inkább a vágott, mint a ténylegesen végzett tevékenységek sorába került.

A mozilátogatással kapcsolatban eléggé összeesengenek a survey-eredmények. 1999-re – a 10 év adatait egybevetve – a települések 40 százalékában találunk mozit. Az előadások felét Budapesten tartják, és a látogatottság is közel fele – 7 millió – a teljes éves mutatónak. A csökkenés 1995/1996-ban érte el mélypontját, azóta némi emelkedés mutatkozik. Fontosabb elem a változásban, hogy a multiplexek, a multimédia, szatelitek stb. új nézői szokásokat kezdenek kialakítani. De így is az a korábbi tendencia érvényesül, amit Vitányi Iván²² már 1985-ben érzékel: Budapesten közel egyharmadával, vidéken kétharmadával csökkent a nézők száma.

A múzeumi látogatók száma nem egészen 30 százalékkal csökkent egy évtized alatt, bár itt is van némi emelkedés. Kétszeresére nőtt viszont a kiállítások-rendezvények száma, lényegesen több a tárlatvezetés, reményt keltő a múzeumi szakemberek nyitása a turizmus felé, valamint a komplex szolgáltatások irányába. A különféle vizsgálatokból is hasonló következtetéseket vonhatunk le.

A komolyzenei hangversenyek – jóllehet sokan fontos kulturális élményforrásként jelölik meg – látogatóinak száma 10 év alatt a felére csökkent, és vannak olyan korosztályok (mint azt az ISM *Ifjúság 2000* című felvétele mutatja), akik közül sokan 18 éves korukig még soha nem voltak hangversenyen. Sajnos ez a helyzet látszik stabilizálódni, ami felveti a kultúraátadás hiányosságait, a zenei műveltség- és ismeretterjesztés gyengeségeit.

Az érzékelhetően nem túl erős szociokulturális aktivitáshoz viszont a hagyományos – talán konzervatívnak is nevezhető – értékek, értékválasztások állnak közel, mint a család, biztonság, pénz, a lista alsó harmadában a szabadság, a megbízhatóság és a szinte alig-érték barátság. Ilyen kontextusban a faktorana-

22 Vitányi Iván (1985): *Egyharmadoszág*. Budapest, Magvető, 139. p.

lízis által jelzett másik tevékenységcsoport (diszkó, könnyűzene, alkalmi mozi-zás) még jobban jelzi a beszűkülést, az otthon üléssel járó semmittevést. Egyre több kutatásból jutunk hasonló eredményre, s ez különösen elgondolkodtató, ha a nagymintás vizsgálatokat vesszük szemügyre. A folyamat – a lanyhuló aktivitás – a nyolcvanas évek végén jelentkezett erőteljesebben, a kilencvenes évek elején – a gazdasági, politikai átalakulás hatására – valamelyest nagyobb volt a lakosság kulturális aktivitása, de 1993-tól lényeges csökkenés tapasztalható. Néhány területen – színház, múzeum – stagnálás, más területeken – mozi, köz-művelődési intézmények – némi emelkedés mutatkozik, de vannak olyan terü-letek – ismeretterjesztés, hangverseny –, ahol teljesen átalakult a befogadók köre és kulturális szokásaik.

A kulturális javak helye az értékpreferenciában

A változások feldolgozását, az új ismeretek adaptálását – más felmérésekkel össz-hangban – leginkább a kulturális tőkék transzformációja, konvertálhatósága segíti. Ebből a szempontból is tanulságos Hidy Péter Magyarország kulturális állapotát elemző 1998-as, már idézett tanulmánya, amelyben a szerző szerint az emberek a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági berendezkedéstől minde-nekelőtt „a tanulás és szakmaszerzés garantált lehetőségét” és „a nyugodt, ki-egyensúlyozott életfeltételek biztosítását” igénylik „mindenki számára”. Hidy mindebből azt a következtetést vonta le, hogy az emberek fölismerték a tudás – a széles értelemben vett kultúra – szerepét a társadalmi érdekérvényesítés területén.

Ennél árnyaltabb a kép, mert a vizsgálatok, preferenciasorok, attitűdvizs-gálatok azt mutatják, hogy az emberek gondolkodásában elválik egymástól a hasznosítható tudás és a hagyományos értelemben vett kulturális értékek bir-toklása. Az értékpreferenciában a hasznosítható tudás megszerzésén keresztül vezet az út a megfelelő egzisztencia kialakításáig, amely viszont a társadal-mi presztízst hozza magával. A hagyományos kulturális értékek birtoklása, a reprezentatívabb kulturális tevékenységszerkezet (a tradicionális értelmiségi életforma) pedig megadhatja a társadalmi presztízst, amellyel a megfelelő eg-zisztencia kialakítható. Úgy tűnik, hogy az emberek ezt a két utat jól meg-különböztetik egymástól, s tömegesen a tanulás és a szakmaszerzés garantált lehetőségét, vagyis első lépésként a biztos egzisztencia megteremtését tartják a legfontosabbnak.

A budapestiek kulturális fogyasztási szokásait vizsgáló kérdőív különböző kérdéseire adott válaszok alapján leszögezhető, hogy a fővárosiak gondolkodá-sában, értékpreferenciájában, lakóhelyhez való kötődésében és a mindennapok szintjén is fontosabb helyet foglal el a kulturális dimenzió, mint az ország vidéki nagyvárosaiban, illetve kistelepüléseken élők számára. Ez a kép természetesen csak összességében igaz, vannak eltérések és hangsúlybeli különbségek.

Nézzük sorjában az egyes elemeket.

Az értékrendszerrel összefüggő kérdésekre adott válaszok alapján megállapítható, hogy a fővárosi megkérdezettek a kulturális szempontból lényegesnek mondható értékeket (kultúra, szabadidő), ha nem is nagyságrendekkel, de valamivel fontosabbnak tartják, mint a nagyvárosok, s még inkább, mint a kistelepülések lakói. A fővárosiak a preferált értékek sorrendjében ugyan követik az országos sorrendet, ám a kultúra, a szabadidő, a barátok említésében Budapest élen jár. Ha a városrészek adataira tekintünk, szinte teljesen azonos sorrendet látunk, vagyis ezek az értékek stabilnak, a város polgárai számára egyöntetűen elfogadottnak számítanak.

A vizsgált időszakban a kultúrára fordított összegek átlagát is a főváros vezeti 2440 forinttal, a nagyvárosok 2020 és a kistelepülések 1670 forintjával szemben. Ez nem csupán annak tudható be, hogy az itt lakók több kulturális szolgáltatást vehetnek igénybe, vagyis nagyobb a választék, s valószínűleg magasabbak az árak. A kulturális tevékenységszerkezet néhány eleme is alátámasztja azt, hogy a fővárosiaknál a mindennapok gyakorlatába jobban beépült a kultúra.

A fővárosban a legtöbb az egy évben elolvasott könyv, akárcsak a lakásokban található könyvek száma. A művelődési-kulturális tevékenységek gyakorisága tekintetében a felsorolt tíz tevékenységi forma közül hat esetében a fővárosiak vezetik az aktivitási sort. Ennek csak egyik oka lehet az, hogy jobbak a hozzáférhetőségi esélyek, mint a nagyvárosokban és a kistelepüléseken.

A kulturális élet szerepe a lakóhelyhez való kötődésben sem a nagyvárosokban, sem a kistelepüléseken nem játszik döntő szerepet. A budapestiek is ezt a tényezőt említették utolsó helyen. Ám ha ezt a kategóriát önmagában tekintjük, szembetűnő az arányeltolódás a fővárosiak javára (Budapesten ezt a tényezőt kb. 29 százalék, a kistelepüléseken mintegy 10 százalék említette). Ugyanezt a szembetűnő különbséget látjuk a gyerekek jövőjével kapcsolatos említések gyakorisága kapcsán is, amely szintén kötődik a tágabb értelemben vett kulturális lehetőségek dimenziójához.

Az állami és önkormányzati támogatások tényének, fontosságának értékelésekor lényeges kérdéshez érkezünk. A feltett kérdések, az azokra adott válaszok kitűnően mutatják a nagyváros, a „túl nagy” város személytelensége okozta negatív hatásokat. Arra a kérdésre, hogy a települési önkormányzat támogatja-e a helyi kulturális életet, a fővárosban csak a megkérdezettek 43 százaléka válaszolt igennel, a nagyvárosiak 53 százalékal szemben. Ha ezt az adatot összevetjük a kultúra állami támogatásának igényével, az ellentmondás még inkább szembetűnő.

A budapestiek 62 százaléka nagyon fontosnak tartja a kultúra állami támogatását, szemben a nagyvárosiak 55 százalékal. Sőt, a felsorolt 19 kulturális terület közül a legtöbb terület támogatását a budapestiek fokozottabban igénylik, mint a vidékiek.²³

23 Hidy (1998) i. m.

A befogadói szokások, vélemények mellett szemléletes, hogy az értékek közül miként válogatnak az emberek. Vannak folytonosan a rangsor elején álló értékek (család, béke, boldogság, nyugodt élet), és vannak megszakadó preferenciasorok (biztonság, hűség, önzetlenség).²⁴

A longitudinális vizsgálatok részben Rokeach²⁵ 18 eszköz- és célérték tesztjét, részben Inglehart²⁶ hiány-hipotézisét (scarcity hypothesis) alkalmazták annak mérésére, hogyan változik az alapértékek sorrendje a megkérdezetteknél a radikális társadalmi, gazdasági változások hatására. Két metszetet érdemes összevetni: az egyik a férfiak és a nők értékválasztásainak sorrendje két mérést figyelembe véve, a másik az életkor (fiatalok és idősök) szerinti.

A nemek közötti választásokban az elmúlt évtizedek során csekély volt az elmozdulás a hagyományos értékektől a posztmodern értékek felé, míg a gyermeknevelés tekintetében megerősödött az a tapasztalati tény, hogy a fiatalok gyökeresen más szempontokat tartanak fontosnak a gyermekek értékorientációjában.²⁷

A férfiak által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban és 1997-ben

Ronald Inglehart Gyermeknevelési elvek értéktesztje alapján

Érték	1996			Érték	1997		
	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő		Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő
Fantázia	16,4	8,8	1,86	Engedelmesség	22,2	20,9	1,06
Vezetőkészség	7,0	4,2	1,66	Takarékosság	32,8	31,0	1,05
Határozottság	24,4	20,6	1,18	Udvariasság	35,4	34,2	1,03
Önállóság	58,1	51,1	1,13	Önzetlenség	14,1	13,6	1,03
Munka szeretete	33,8	30,0	1,12	Hűség	11,6	11,2	1,03
Önfegyelem	29,5	26,5	1,11				

24 Füstös László–Szakolczai Árpád (1999): *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1997)*. Budapest, MTA SZKI. Módszertani Füzetek.

25 Rokeach, M. (1969): The Role of Values in Public Research. *Public Opinion Quarterly*, 34. évf. 4. sz. 547–559. p. Rokeach felfogása szerint az attitűd különféle tartós vélekedések összessége. Az értékek pedig olyan tartós vélekedések, amelyek egyénileg vagy társadalmilag kívánatosnak tartott viselkedésmódokra, illetve végállapotokra vonatkoznak.

26 Inglehart, R. (1997): *Modernization and postmodernization*. Princeton, Princeton University Press. Inglehart az értékek és attitűdök hatását vizsgálta a gazdasági életre, illetve fordítva, a gazdasági változásokat az értékek világára. Értelmezte a szubjektív életminőséget, azaz a boldogság kérdését és ennek a gazdasági fejlettséggel való összefüggését.

27 Füstös László–Szabados Tímea (1998): A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban. In Hanák Katalin–Néményi Mária (szerk.): *Szociológia – emberközelben*. Budapest, Új Mandátum, 247–276. p.

A nők által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban és 1997-ben
Ronald Inglehart Gyermeknevelési elvek értékteszte alapján

Érték	1996			Érték	1997		
	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő		Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő
Vallásos hit	17,1	7,6	2,25	Őszinteség	66,2	71,8	1,08
Jó magatartás	23,5	32,2	1,37	Felelősségérzet	55,9	51,1	1,05
Mások tisztelete	43,5	48,6	1,11	Türelem	19,0	18,1	1,04

A 20 év alattiak és a 70 év fölöttiek által preferált értékek, 1997
Ronald Inglehart Gyermeknevelési elvek értékteszte alapján

Értékek	20 év alattiak (%)	70 év fölöttiek (%)	20 év alatti/70 év fölötti
A 20 év alattiak által fontosabbnak tartott értékek			
Fantázia	23,3	1,2	19,41
Vezetőkészség	11,6	3,6	3,22
Hűség, lojalitás	18,6	8,4	2,21
Önállóság	58,1	32,3	1,79
Határozottság	20,9	14,4	1,45
Udvariasság	41,9	34,1	1,22
Felelősségérzet	48,4	40,7	1,19
Türelem	30,2	25,7	1,17
Önfegyelem	30,2	26,9	1,12
A 70 év felettiek által fontosabbnak tartott értékek			
Vallásos hit	4,7	29,9	6,36
Munkaszeretet	14,0	43,7	3,12
Takarékosság	16,3	34,1	2,09
Jó magaviselet	30,2	44,3	1,46
Engedelmesség	20,9	29,3	1,40

A táblázatok forrása: Füstös László–Szabados Tímea: *A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982–1997)*. Budapest, 1997, MTA Szociológiai Kutatóintézet. (1500 fős, országos reprezentatív mérés.)

Meggyőződésünk, hogy az önállóság, a felelősségteljes, ugyanakkor fegyelmezt, határozott magatartás, a fantázia, a kreativitás alkalmazása biztos alapja lehet a fiatalok boldogulásának, alkalmazkodó képességének, amellyel pozitív válaszokat ad(hat) a társadalom kihívásaira. Az egész életen át tartó tanulás programja pedig lehetőséget nyújt ezeknek a képességeknek és készségeknek a folyamatos fejlesztésére.

Megjelent: Tibori Timea: Kulturális magatartás- és értékváltozások. *Educatio*, 2001. 3. sz. 517–529. p.